

نوع مقاله : پژوهشی

سفال‌نوشته‌های اشکانی: پراکنش، کارکرد و مضامین

مژگان خانمرادی^{*۱}

چکیده

سفال‌نوشته در کنار متون کلاسیک، چرم‌نوشته، سکه، سنگ‌نبشته و دیگر یافته‌های باستان‌شناختی و تاریخی اطلاعات دست‌اولی از دوره اشکانی در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهد. متون به خط پهلوی اشکانی، آرامی و یونانی با جوهر یا از طریق کندن روی سطح این سفال‌ها نوشته شده‌اند. سفال‌نوشته از مناطق مختلف شاهنشاهی اشکانی و از محوطه‌های نسا، تورنگ تپه، نیپور، قومس، قلعه ضحاک، آشور، تونینیر، گسل بم، تخچرآباد، تل رضوان، قوشه تپه، ارک تپه و قلعه نهبندان به‌دست آمده است. روش تحقیق این نوشتار تحلیلی- توصیفی و بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای است و هدف از آن بررسی کارکرد سفال‌نوشته‌ها، محدوده زمانی، پراکنش و میزان استفاده از آنها در گستره قلمرو اشکانیان و نوع اطلاعات موجود در متن سفال‌نوشته‌ها است. مطالعه متن سفال‌نوشته‌های مکشوفه از قلمرو اشکانیان نشان داد که سفال‌نوشته در این دوره کاربردهای متنوعی داشته که می‌توان به برچسب کالا، رسید دریافت و پرداخت اجناس، نامه‌های رد و بدل شده بین افراد و سرمشق کاتبان اشاره کرد. قرن اول ق. م اوج استفاده از سفال‌نوشته در قلمرو اشکانی با تأکید بر ناحیه شرقی است اما شواهدی از تداوم آن تا پایان حضور اشکانیان در دست است. این اسناد حاوی اطلاعات ارزشمندی در خصوص نظام مالی و اقتصادی، مذهب، نظام اداری، مباحث تاریخی و غیره هستند.

واژه‌های کلیدی: سفال‌نوشته، اشکانی، نسا، نامه، متون اقتصادی.

ارجاع: خانمرادی، مژگان. ۱۴۰۲. سفال‌نوشته‌های اشکانی: پراکنش، کارکرد و مضامین. نشریه جستارهای باستان‌شناسی ایران پیش از اسلام. ۷۵-۶۳: (۱)۸.

۱- استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران، ایران.

* نویسنده مسئول: mkhanmoradi@ut.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۲۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۲۳

مقدمه

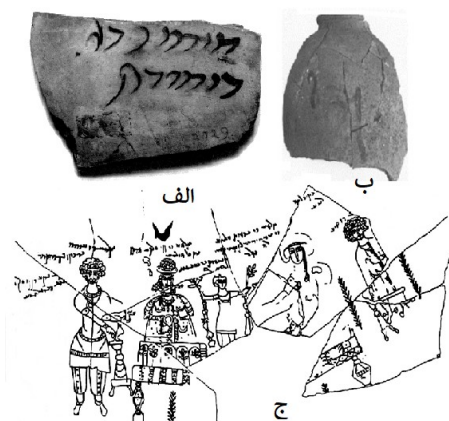
در دوران تاریخی سفال فراوان‌ترین دست ساخته بشری بود که علاوه بر کاربری‌های مرسوم، می‌توانست برای انتقال مقاصد و دستورات افراد مورد استفاده قرار گیرد. در این صورت مواد اولیه برای نگارش، صرفاً یک قطعه سفال یا بخشی از ظرف سالمی بود که بایستی موضوعی با جوهر بر آن نوشته یا روی سطح آن حک می‌شد. قطعه سفال به عنوان سند در کنار ظروف ذخیره یا در بایگانی‌ها کاربرد داشت. با اتمام محتویات ظرف کاربری ظرف (دارای نوشته) یا قطعه سفال به پایان می‌رسید و به سرعت قطعه یا ظرف دیگری جایگزین می‌گردید. در واقع سفال‌نوشته بهترین رسید و برجسب برای انبارهای ذخیره و حتی وسیله تمرین کاتبان به شمار می‌آمد زیرا پاپيروس و چرم فراوانی و ارزانی سفال را نداشته، شرایط حفاظتی خاصی را طلب می‌کردند؛ حال آنکه کاتب می‌توانست از قطعات ظروف شکسته استفاده کند و با استفاده از جوهر و وسیله‌ای همچون قلم مو یا با کندن و خراشیدن روی ظروف ذخیره مواد غذایی که عموماً به عنوان مالیات به انبار حکومتی تحویل داده می‌شدند، محتویات ظرف، نام تحویل دهنده، تحویل گیرنده، مقدار و نام محتویات را ثبت نماید. ثبت اطلاعات بر روی قطعه‌ای سفال هم به همین شیوه بود و بر روی در ظرف موردنظر یا کنار آن قرار داده می‌شد. بر اساس کاوش‌های باستان‌شناسی سابقه استفاده از سفال‌نوشته در ایران به هزاره سوم ق. م می‌رسد که برای نمونه در لبه خمره‌ای از شهداد شش علامت آغاز ایلامی کنده شده است (حاکمی، ۱۳۸۵: ۶۷۴). در سطح بیرونی قطعه سفالی مکشوفه از گورستان خنمان کرمان مربوط به هزاره دوم ق. م خطی شبیه خط هندسی مکشوفه از جیرفت کنده شده است (اسکندری و جوادی، ۱۳۹۴: ۲۶۶). همچنین در دوره ایلام میانه و در هفت تپه بر روی کوزه‌ای سفالی کتیبه «انلیل خدای بزرگ» به زبان ایلامی کنده شده است (نگهبان، ۱۳۷۲: ۳۹۲). بر روی قطعه سفالی متعلق به دوره ایلام نو از مَرَبْجِه رامهرمز نامه‌ای به زبان ایلامی بر سطح سفال کنده شده است (رضایی صدر و شریفی، ۱۳۹۶: ۳). در بسطام بر روی ظروف سفالین ذخیره شراب، روغن، آب، گندم و جو کتیبه‌هایی به خط میخی اورارتویی و هیروگلیف برای مشخص کردن مقدار مواد درون ظروف کنده شده است (Dara et al, 2022:24). از دوره هخامنشی از الفانتین (مدوز، ۱۳۹۲: ۴۱۱-۴۱۰) و عین مناویر (Bagnall, 2011:123) در مصر، محوطه ۷۶ تنگ بلاغی (عسگری چاوردی و کلیری، ۱۳۸۶: ۷۷) و شوش (Boucharlat, 2009) قطعات سفال‌نوشته کشف شده است. در دوره سلوکی سفال‌نوشته مورد استفاده قرار گرفته است که از شوش، بابل (Sherwin-White, 1982:51)، قلعه سام (Carratelli, 1966:33-34) و بلخ (Rapin, 1983) شواهدی در دست است. کشف تعداد قابل توجهی سفال‌نوشته از محوطه نسا توجه پژوهشگران دوره اشکانی جلب نمود. کشف این یافته‌ها در سایر محوطه‌های اشکانی نشان داد که سفال‌نوشته‌ها در کنار دیگر منابع نوشتاری کاربرد داشته‌اند. در بررسی سفال‌نوشته‌های دوره اشکانی پرسش‌هایی مطرح می‌شود که عبارتند از: این منابع نوشتاری چه کاربردی داشته‌اند؟ استفاده از سفال‌نوشته منحصر به کدام محدوده مکانی بوده است؟ از متون سفال‌نوشته‌ها می‌توان به چه اطلاعاتی از دوره اشکانی دست یافت؟ پراکندگی سفال‌نوشته‌ها طی دوره طولانی مدت اشکانیان چگونه بوده است؟

پیشینه پژوهش

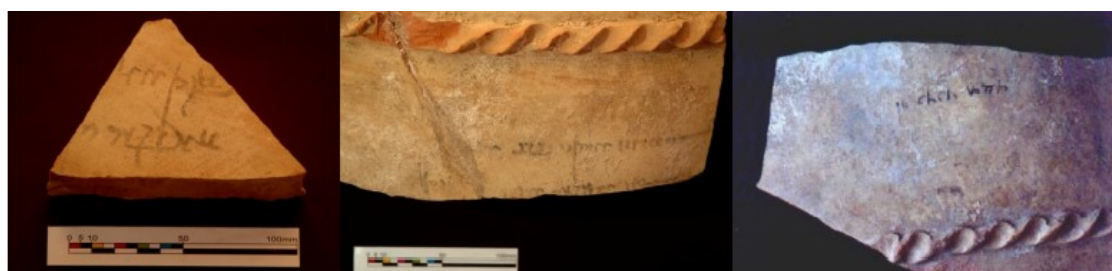
از سال ۱۹۴۸ م به دنبال کشف اولین سفال‌نوشته‌های نسا پژوهش بر روی سفال‌نوشته‌های اشکانی آغاز گردید. خوانش متون توسط ایگور میخائیلویچ دیاکونوف، میخائیل میخائیلویچ دیاکونوف و لیوشیتس صورت گرفت (دیاکونوف و لیوشیتس، ۱۳۸۳: ۱۱-۱۰) شومون (1971)، وبر (1974)، ولسکی (۱۳۸۳)، پریخانیان (۱۳۸۷)، لوکونین (۱۳۸۹)، مکیزی (1986)، پیلیپکو (1988)، نیکیتین (1992)، بادر (1996)، لیوشیتس (2003) و محمدی نوسودی و تمری (۱۳۹۶) با توجه به متن سفالینه‌ها به بررسی موضوعات اقتصادی، اسامی خاص، تبارشناسی شاهان اولیه و غیره پرداختند. سفال‌نوشته‌های مکشوفه از سایر محوطه‌های اشکانی گسترده‌تری مطالعات سفالینه‌های نسا را ندارند. به‌طوری که صرفاً متن سفال‌نوشته برخی محوطه‌ها قرائت شده که می‌توان به پژوهش‌های بیوار بر روی یافته‌های قومس (1970, 1981)، بیوار (1981) بر روی یافته‌های تورنگ تپه و شاکد (1994) بر روی سفالینه‌های نیپور اشاره نمود. طی سال‌های ۱۹۹۴ تا ۲۰۱۰ م سفال‌نوشته‌هایی توسط باستان‌شناسان ایتالیایی در اتاق مدور نسا کشف و توسط مورانو قرائت شد (Morano, 2013:111). سفال‌نوشته‌هایی نیز از محوطه‌های تل رضوان در خوزستان (حسینی و دیگران، ۱۳۹۰: ۷۷)، گسل افراز بم (زارع، ۱۳۸۴: ۸۴)، آشور (کالج، ۱۳۸۳: ۹۲)، قلعه ضحاک (قندگر و دیگران، ۱۳۸۳: ۲۰۸)، ایگدی قلعه، قونیا قلعه، گیاور کالا، قوشه تپه (Livshits & Nikitin, 1994)، تونینیر (Fuller &

پراکنش جغرافیایی و محدوده زمانی کاربرد سفال‌نوشته

فولر و بیوار از تپه تونینیر قطعاتی از کوزه‌های بزرگ که بر روی آنها نام افراد به خط پهلوی اشکانی و با قطران نگاشته شده، کشف کرده‌اند که پیش از شکسته شدن ظرف با خط درشت روی آنها نوشته شده بود (تصویر ۲ ب). این قطعات را به قرون دوم و سوم م تاریخگذاری کرده‌اند (Fuller & Bivar, 1996: 25-31). از لایه‌های اواخر اشکانی در آشور قطعه‌ای از یک خمره کشف شده که بر روی آن اجرای مراسم مذهبی توسط خانواده سلطنتی نقاشی و دارای کتیبه‌ای آرامی (تصویر ۲ ج) است (کالج، ۱۳۸۳: ۹۲). محل دقیق کشف این سفال‌نوشته مشخص نیست. از کاخ دورا اروپوس سفال‌نوشته‌هایی حاوی نام اشخاص از قرن سوم م در دست است (بویس، ۱۳۸۷: ۷۴۰-۷۳۹). طی بررسی تل رضوان رامشیر در جنوب شرق خوزستان سفال‌نوشته‌ای به خط پهلوی اشکانی به‌دست آمده که متن آن قرائت نشده است (حسینی و دیگران، ۱۳۹۰: ۶۹). همچنین از کاوش تپه سنجر در خوزستان سفال‌نوشته‌ای کشف شده که متن آن منتشر نشده است (همان).

تصویر ۲. الف- سفال‌نوشته از نیپور (Shaked, 1994:Pl.III) ب- سفال‌نوشته از تونینیر (Fuller & Bivar, 1996) ج- سفال‌نوشته از آشور (کالج، ۱۳۸۳: ۹۲)

تصویر ۳. سفال‌نوشته‌های قلعه ضحاک (قاسمی، ۱۳۸۸: ۲۴۳)

در شرق قلمرو اشکانیان از کاوش محوطه‌های نسا، تورنگ تپه، قومس، قلعه نه‌بندان، تخچرآباد، گسل افراز بم و جنوب ترکمنستان قطعاتی سفال‌نوشته کشف شده است. نسا بزرگترین مجموعه سفال‌نوشته را داراست و گزافه نیست که اگر در دوره هخامنشی با بایگانی الواح گلی تخت جمشید روبرو هستیم، نسا بزرگترین بایگانی اشکانیان را به خود اختصاص داده است. ۲۷۴۶ قطعه سفال (برخی از متون پشت و روی یک قطعه سفال نوشته شده‌اند) از انبار شراب نسا قدیم (دیاکونوف و لیوشیتس، ۱۳۸۳)، ۹ قطعه از تالار مدور (Morano, 2013:111) و ۷ قطعه از نسا جدید به دست آمده است (تصویر ۴). سفال‌نوشته‌های نسا از قرن دوم ق. م (Livshits, 2003) تا قرن دوم م (دیاکونوف و لیوشیتس، ۱۳۸۳: ۱۰؛ پریخانیان، ۱۳۸۹: ۱۲) کاربرد داشته است. بیشترین سفال‌نوشته‌ها با استناد به تاریخ نگاشته شده بر روی آنها به قرن اول ق. م (۱۰۰ ق. م تا ۲۹ ق. م) تعلق دارد (هویسه، ۱۳۸۹: ۱۲۸). از ایگدی قلعه و کونیه قلعه واقع در پیرامون نسا قطعاتی متعلق به قرن اول ق. م یا قرن اول م و از مرو کهن، ارک قلعه، قوشه تپه و گیاور قلعه قطعاتی از قرن اول ق. م تا سوم م در دست است (Livshits & Nikitin, 1994). بر روی دو سفال‌نوشته مکشوفه از محوطه قومس به خط پهلوی اشکانی نام سه نفر ذکر شده است (تصویر ۵ الف) که قطعه اول بر اساس شباهت‌های متنی با نمونه‌های نسا به قرن اول ق. م و دومین سفال‌نوشته به سال ۷۸ ق. م و زمان آرد اول تاریخگذاری شدند (Bivar, 1981:81-83). از بنای دفاعی مکشوفه از تورنگ تپه سفال‌نوشته‌ای متعلق به قرن اول ق. م در خصوص تحویل شراب کشف شده است (Ibid). بر روی دو قطعه سفال‌نوشته از قلعه نه‌بندان (دانا و دیگران، ۱۳۹۵: ۴۵) و تخچرآباد (دانا و دیگران، ۱۳۹۷: ۱۸۳) اسامی خاص به خط پهلوی اشکانی بر روی بدنه ظرف کنده شده (تصاویر ۵ ب و ج) اما تاریخگذاری دقیق آنها مشخص نیست. همچنین بر روی سه قطعه سفال‌نوشته مکشوفه از بررسی گسل افراز بم (تصویر ۶) به خط یونانی نام دیونیزوس خدای آبادانی و شراب یونانی کنده شده است (زارع، ۱۳۸۴: ۸۴؛ زارع، ۱۳۸۶: ۱۱۹).

تصویر ۴. نمونه‌ای از سفال‌نوشته‌های نسا (Morano, 2013; Livshits, 2003)

تصویر ۵. الف سفال‌نوشته از قومس (Bivar, 1981:82) ب محوطه تخرآباد (دانا و دیگران، ۱۳۹۷:۱۸۴) ج قلعه نه‌بندان (دانا و دیگران، ۱۳۹۵:۵۳)

تصویر ۶. سفال‌نوشته‌های بم (زارعی، ۱۳۸۶:۱۱۹)

به‌نظر می‌رسد که قرن اول ق. م اوج استفاده از سفال‌نوشته توسط اشکانیان و در نیمه شرقی شاهنشاهی است. زیرا علاوه بر یافته‌های قومس، تورنگ تپه و چند محوطه در جنوب ترکمنستان تعداد زیادی از سفال‌نوشته‌های نسا نیز براساس تاریخ مکتوب بر روی آنها به این دوره زمانی تعلق دارند. از این زمان به بعد کاربرد سفال‌نوشته را در نیمه غربی شاهد هستیم که تا پایان حکومت اشکانیان استفاده از آن تداوم دارد. هرچند همانند نیمه شرقی تنوع و فراوانی سفال‌نوشته در این محدوده مشهود نیست اما کاربرد آن در اواخر دوره اشکانی تا سوریه (تونینیر و دورا اروپوس) کشیده شده است. نکته مهمی که باید به آن اشاره نمود اهمیت محوطه‌های نسا و قومس به عنوان پایتخت‌های این دوره است و حضور سفال‌نوشته آنهم به میزان چشمگیر در نسا بر اهمیت این ماده فرهنگی در سیستم اداری و مالی اشکانیان به‌ویژه در قرن اول ق. م دلالت دارد. با این حال در اواخر حکومت اشکانیان در شرق شاهد کاربرد سفال‌نوشته در شرق و در منطقه مرو هستیم که در زمان ساسانیان استفاده از آن ادامه می‌یابد.

کارکرد سفال‌نوشته‌ها

سفال‌نوشته‌ها را می‌توان بر اساس نوع کاربری به چند دسته تقسیم نمود. این تقسیم‌بندی برپایه متون نوشته شده بر روی سفالینه‌هاست. در واقع نمی‌توان براساس شکل ظاهری و مشخصات فنی سفالینه‌ها به کاربری آنان پی برد. زیرا براساس تصاویر منتشر شده این نوع سفال‌ها قطعات شکسته خمره یا ظروفی عمدتاً از گونه نخودی هستند که بر روی یک یا دو طرف آنها با

جوهر متنی نگاشته یا بندرت کنده شده است. بنابراین آنها گونه خاصی از سفال نیستند که به صورت ویژه ساخته شده یا ویژگی منحصر بفردی داشته باشند. دسته اول که بزرگترین گروه سفالینه‌ها را در برمی‌گیرد اسناد اقتصادی و مالی هستند که به لحاظ پراکنش جغرافیایی از نسا، قوشه تپه، کونیه قلعه، ایگدی قلعه، تورنگ تپه، دورا اروپوس، تونینیر، نیپور و قومس به دست آمده‌اند. این گروه به عنوان حواله یا رسید کالا، سند پرداخت دستمزد، فهرست سهم افراد و برچسب کالا کاربرد دارند و عموماً بر روی سفال‌نوشته نام تحویل دهنده، نام تحویل گیرنده، نام کالا، مقدار کالا، تاریخ تحویل، نام منطقه اخذ کالا، سمت تحویل دهنده، میزان مواد افزوده یا برداشته شده از ظرف و غیره آمده است. برخی از این متون تمام موارد را دارا بوده و دارای متن بلندبالایی هستند. برای مثال متن سفال‌نوشته‌ای از نسا: «در این خُم از فریبی پاتیکان از طریق ساتراپ کُفیزات از تاکستان یک اوزبری ۱۸ مَر شراب تحویل داده در سال ۱۶۵ (۸۳ ق. م) آورده شده توسط میهرساسانک و اوزبرتک، می بران، از انبار ۱ مَر ۳ ق شراب اضافه شده، ترشیده» (دیاکونوف و لیوشیتس، ۱۳۸۳: ۸۵). برخی دارای متن کوتاهی شامل تاریخ، نام منطقه و یا مقدار کالا است. همانند سندی از نسا: «سال ۱۵، از آپدانک» (دیاکونوف و لیوشیتس، ۱۳۸۳: ۱۴) یا در تورنگ تپه: «از انبار، شراب، ۶ ماری، ۳ کاپیک» (Bivar, 1981:83). در قومس فقط نام اشخاص پرداخت کننده و احتمالاً تعداد سهم (Bivar, 1970:63; Bivar, 1981:81-83) و در نیپور (Keall, 1970:108)، دورا اروپوس، تونینیر و قلعه نهبدان (دانا و دیگران، ۱۳۹۵: ۴۵) فقط نام شخص نوشته شده که احتمالاً به عنوان رسید کالا (نام پرداخت کننده یا صاحب مواد غذایی) کاربرد داشته‌اند. در دو سفال‌نوشته ایگدی قلعه نام صاحبان کالا بر روی قطعاتی از دو کوزه بزرگ شکسته نوشته شده است. بر روی یک قطعه مکشوفه از کونیه قلعه نیز کتیبه‌ای به خط پهلوی اشکانی با این مضمون نوشته شده است: «این ظرف متعلق به من است: فرادان پسر ...». پنج سفال نوشته متعلق به مرو کهن و دو سفال‌نوشته از قوشه تپه مربوط به مسائل اقتصادی و توزیع آرد است. پنج سفال‌نوشته از گیاور قلعه کتیبه‌هایی با مضمون «این ظرف متعلق به ... است» دارند که نام پنج نفر به عنوان صاحبان ظروف ذکر شده است. همین فرمول بر روی قطعه‌ای از یک ریتون سفالی متعلق به ارک قلعه که طبق کتیبه روی لبه آن به پاکور پسر ایسا تعلق دارد تکرار شده است (Livshits & Nikitin, 1994). بنابراین بخش اعظمی از سفال‌نوشته‌های دوره اشکانی در دسته اسناد اقتصادی قرار دارند و فرمول یکسان و کم و بیش ساده‌ای دارند. یافته‌های نسا به دلیل فراوانی از تنوع بیشتری برخوردارند که عبارتند از: ۱ قبض رسید شراب از مناطق و تاکستان‌ها ۲ قبض رسید شراب به عنوان مالیات ۳ اسناد مربوط به شراب در نظر گرفته شده برای فرمانده قلعه ۴ قبض‌های رسید شراب خزانه سلطنتی ۵ قبض‌های رسید شراب موجود در انبار شراب ۶ قبض رسید شراب از «تازه زمین زراعی» ۷ قبض رسید شراب دریافتی از معابد ۸ قبض رسید شراب با مضمون «شخصاً از طرف» ۹ رسیدهای کوتاه بدون اشاره به نام مناطق و تاکستان‌ها (دیاکونوف و لیوشیتس، ۱۳۸۳: ۱۴). به اعتقاد محققان این اسناد جهت ثبت در انبارداری شاهی نسا کاربرد داشته (شیپمان، ۱۳۸۴: ۹) که معمولاً در هنگام تحویل خُم‌های شراب (یا سرکه) به انبارهای شراب و یا در هنگام ریختن شراب در خُم‌ها بر روی درپوش آنها چسبانده می‌شد و تا اتمام محتویات خُم‌ها بر روی آنها باقی می‌ماندند. گاهی سفال‌نوشته در کنار ظروف قرار داده می‌شدند که در نسا شواهد آن کشف شده است (دیاکونوف و لیوشیتس، ۱۳۸۳: ۱۱). بررسی متون سفال‌نوشته‌های نسا نشان می‌دهد که مالیات‌ها به صورت سفال‌نوشته به عنوان برچسب کالا در این دوره کاربرد داشته که نمونه‌هایی از نسا گزارش شده و دارای فرمول دستوری کوتاهی هستند. نوع ماده غذایی داخل ظرف اعم از شراب، آرد، تخم‌گیاه، روغن، سرکه و کنجد نوشته شده است. در این اسناد حتی به کیفیت کهنگی و تازگی مواد غذایی اشاره شده است. همچنین اسناد مربوط به دستمزد از نسا کشف شده و بیشتر ساتراپ، گاهی دژپد و بندرت مرزبان دستمزد خود را به شراب می‌گرفتند. شاید ساتراپ که زیاد شراب دریافت می‌کرده علاوه بر سهم خود، دستمزد کارکنان خود را با شراب دریافتی از دولت پرداخت می‌کرده است (Brunner, 1978:133).

دسته دوم سفال‌نوشته‌ها در حکم نامه عمل می‌کردند. سابقه استفاده از سفال‌نوشته با کاربرد نامه به دوره ایلام نو و نمونه‌ای از روستای مریچه رامهرمز (رضایی صدر و شریفی، ۱۳۹۶) باز می‌گردد. در الفانتین هخامنشی سفال‌نوشته با کاربری نامه برای تبادل اخبار بین دو نفر کشف شده است (مدوز، ۱۳۹۲: ۴۱۰). یک سفال‌نوشته از نیپور به سبک دیوانی اشکانی و مشابه سبک نگارش چرم نوشته دورا اروپوس کشف شده که متن آن به این شرح است: «از تیرداد به سرورم بران (Barān) به تو درود می‌فرستم. سلامتی سرورم را از خدا خواهیم. همراه با بهترین دروها و حالا من به شما خبر می‌دهم. که ببینید، ببینید، بوسیله پسر در سه نوبت و برای یک زمان طولانی. نامه‌ای پس از دیگری فرستادم به درگاه سرورم بران». متن سطح خارجی

سفالینه چنین است: «یک مرد به نام تیرین (Tirēn) از تاج و تخت (۹) چندی پیش و خیلی وقت (قبل)». (Shaked, 1994:210). متن چند سفال‌نوشته از نسا بیانگر کاربرد آنها به عنوان نامه است. متن سفال‌ها به این صورت است: «از میهردهات به برادرزاده‌ام»، «به برادرم میهردهات صلح طلب ...» و «میهردهات به برادرش فرهاد». هرچند دیاکونوف و لیوشیتس از آنها به عنوان آموزش برای کاتبان و تمرینات نوشتاری یاد کرده‌اند، اما می‌توان از نوع متن دریافت که به احتمال چنین شیوه‌ای همانند نیپور در نسا وجود داشته که کاتبان به عنوان تمرین نوشتاری از آن استفاده کرده‌اند. در نیپور چنین متنی (نامه‌ای در دو سطر از شخصی به نام تیرین خطاب به گودرز نامی) Ibid است. هارماتا (Harmatta, 1984:220ff) و تفضلی (Tafazoli, 1993:288) این گونه متون را نامه می‌دانند.

سومین دسته سفال‌نوشته‌ها وسیله‌ای برای آموزش کاتبان و تمرینات نوشتاری آنان بوده است. در نسا (دیاکونوف و لیوشیتس، ۱۳۸۳:۱۳۶) تعدادی سفال‌نوشته به‌دست آمده که کاتب جمله‌ای را چندین مرتبه بر روی قطعه‌ای سفال به حالت تمرین نوشته و در برخی موارد متن پاک شده است. بر روی یک قطعه سفال به تعبیر دیاکونوف و لیوشیتس دست خط آموزگار (همان: ۱۳۷) برجای مانده است. در گروه چهارم بر روی برخی از ظروف فقط نام یک خدا آمده است و شاید هدف از آن وجود نذری برای خدا در داخل ظرف بوده است. روی سفال‌نوشته مکشوفه از گسل افراز بم نام دیونیزوس (زارع، ۱۳۸۶:۱۱۹) خدای شراب و آبادانی یونان و در نمونه مرو نام ورثرغنه (اشمیت، ۱۳۹۲:۲۳۶-۲۳۵) ایزد ایرانی نوشته شده است. قدیمی‌ترین نمونه از دوره ایلام میانه از هفت تپه (نگهبان، ۱۳۷۲:۳۹۳) دیده شده که نام یک خدا بر روی سفال‌نوشته آمده است. ویژگی مهم سفال‌نوشته‌های اشکانی فرمول یکسان و همانندی متون است که در متون اقتصادی و نامه‌های شخصی تکرار می‌شوند.

جدول ۱. محوطه‌های اشکانی دارای سفال‌نوشته و کاربرد سفال‌نوشته در هر محوطه (نگارنده، ۱۴۰۱)

ردیف	نام محوطه	تعداد سفال‌نوشته	کاربرد سفال‌نوشته
۱	نسا	۲۸۰۰	اسناد اقتصادی - نامه - تمرین کاتبان
۲	آشور	۱	متن منتشر نشده
۳	تونینیر	۷	اسناد اقتصادی
۴	دورا اروپوس	نامشخص	اسناد اقتصادی
۵	قلعه ضحاک	۵	متن منتشر نشده
۶	تپه رضوان	۱	متن منتشر نشده
۷	تپه سنجر	۱	متن منتشر نشده
۸	تورنگ تپه	۱	اسناد اقتصادی
۹	قلعه نه‌بندان	۱	اسناد اقتصادی
۱۰	نیپور	۹	اسناد اقتصادی - نامه
۱۱	قومس	۲	اسناد اقتصادی
۱۲	گسل بم	۳	نذورات
۱۳	تخچرآباد	۱	متن منتشر نشده
۱۴	قوشه تپه	۲	اسناد اقتصادی
۱۵	کونیه قلعه	۱	اسناد اقتصادی
۱۶	گیاورقلعه	۵	اسناد اقتصادی
۱۷	ارک قلعه	۱	اسناد اقتصادی
۱۸	ایگدی قلعه	۲	اسناد اقتصادی
۱۹	مرو قدیم		اسناد اقتصادی - نذورات

بازیابی اطلاعات از سفال‌نوشته‌ها

متن سفال‌نوشته‌ها اطلاعاتی از سیستم اداری، نظام اقتصادی، مذهب و غیره از روزگار اشکانی ارائه کرده‌اند. با آنکه بیشتر آنها از مراکز اداری کشف شده‌اند اما کاربری آنها نشان می‌دهد که در چهارچوب اهداف سیاسی و تبلیغی نوشته نشده‌اند. همچنین همانند نوشته‌های مورخان کلاسیک از هرگونه تحریف و حبّ و بغض به دور هستند. از این‌رو می‌توان اطلاعاتی هرچند اندک که در سایر منابع تاریخی و باستان‌شناختی کمتر ملموس بوده، از محتوای آنها استخراج نمود.

۱. مسائل اقتصادی

اکثریت قریب به اتفاق سفال‌نوشته‌های اشکانی کارکرد اقتصادی دارند و با مطالعه متن سفال‌نوشته‌های اشکانی می‌توان به نکات مهمی درباره اقتصاد این عصر پی برد که عبارتند از:

الف واحدهای اندازه گیری مواد غذایی: بر اساس اسناد نسا و تورنگ تپه واحدهای رایج برای مایعات و محصولات خشک عبارتند از: مَر یا ماری، کاپیک، کُ (k)، آه، خ (H) و Hō. کُ (k) شاخصی برای سنجش محصولات خشک همانند گندم، آرد، کشمش و کنجد و معادل ۲ لیتر است. آه معادل ۰/۳۵ لیتر، Hō معادل ۸/۷ لیتر و خ (H) معادل ۰/۸۷ لیتر است (دیاکونوف و لیوشیتس، ۱۳۸۳: ۱۳۳-۱۳۴). مَر شاخص مقادیر مایعاتی چون شراب، سرکه و روغن و معادل ۱۰ لیتر است (همان، ۱۵) که هالوک آن را برابر ۹/۲۸ لیتر می‌داند. بیوار از واحدی به نام کپیچ در اسناد تورنگ تپه یاد کرده و آن را برابر ۰/۹۸ لیتر می‌داند (Bivar, 1981:83). به نظر می‌رسد با توجه به نام برخی واحدها مانند مَر^۱ یا ماری در برخی اسناد همانند تورنگ تپه و نسا سیستم وزنی یکسانی در دوره اشکانی برقرار بوده است. بر اساس اسناد نسا و محاسبه میزان شراب تحویلی، فقط مقدار شراب تحویلی در آوریل سال ۷۲ ق. م صد هزار لیتر بوده که بدون شک نمی‌توانست صرفاً تولید تاکستان‌های شهر نسا بوده باشد (Neyestani et al, 2008:65).

ب محصولات مورد کشت: با توجه به متن سفال‌نوشته‌های نسا (دیاکونوف و لیوشیتس، ۱۳۸۳) در این ناحیه از شاهنشاهی محصولات مهمی چون انگور، گندم، جو، کتان و کنجد کشت می‌شده است. همچنین عمل‌آوری انگور براساس شراب دریافتی از تورنگ تپه که به عنوان مالیات اخذ شده و کشت گندم در قوشه تپه با توجه به تحویل آرد (اشمیت، ۱۳۹۲: ۲۳۵) دریافتی در مناطق یاد شده قابل اثبات است.

پ نوع مالیات دریافتی: بخش قابل توجهی از سفال‌نوشته‌های نسا عمدتاً سند رسید شراب از املاک گوناگون بوده‌اند که به عنوان مالیات توسط مرزبان، ساتراپ و دژید جمع‌آوری و به قلعه مهردادکرت (نسای قدیم) تحویل می‌شدند. مطالعه متون بیانگر آن است که مقدار قابل توجهی شراب دریافتی از تاکستان‌های این ناحیه که بیش از ۱۶ منطقه را در برمی‌گرفت و متعلق به شاه شاهان بود، به خزانه فرستاده می‌شد (لوکونین، ۱۳۸۹: ۲۳). این مناطق عبارتند از: ۱- منطقه آپدان (زمین‌های خصوصی دربار) ۲- منطقه آرتبانوکان ۳- منطقه آرتک ۴ منطقه آتیکان ۵ منطقه برزَمَن ۶ منطقه برزپاشان ۷ منطقه بُدیچ ۸ منطقه گُدیس ۹ منطقه کُزر ۱۰ منطقه میهرداَتَکان ۱۱ منطقه سَکان ۱۲ منطقه سَگبیچ ۱۳ منطقه فروشی ۱۴ منطقه فریبی ۱۵ منطقه هَمپی ۱۶ دیگر مناطق و تاکستان‌ها (دیاکونوف و لیوشیتس، ۱۳۸۳: ۱۴). بررسی کتیبه‌های منتشر شده توسط روس‌ها (همان) نشان می‌دهد که قدیمی‌ترین سند این گروه مربوط به سال ۱۰۱ ق. م و از منطقه آپدان (زمین‌های خصوصی دربار) و جدیدترین آنها مربوط به سال ۱۳ ق. م و از یک کانال آبرسانی به نام تَرَمَنَتین می‌باشد. در قسمتی از بایگانی نسا مطالبی درباره مالیات منظمی که از تاکستان‌های واقع در اراضی شاهی وصول می‌شده مندرج است. زمین‌های آپدانک (Apadanak) یا زمین‌های اختصاصی درباری، زمین‌های متعلق به معابد (آیزان āyazān) و شاید زمین‌هایی که برای تأمین مخارج مراسم مذهبی پس از مرگ شاهان اشکانی اختصاص داده شده بود را می‌توان جزء اراضی شاهی دسته‌بندی کرد. بعلاوه زمین‌هایی که برای تأمین معاش و مخارج مرزبان، ساتراپ و رئیس مادون یا دژید بوده و همچنین اراضی جماعت‌های روستایی که جزو اراضی شاهی بوده است. همه این زمین‌ها در اسناد مذکور - برحسب نوع مالیاتی که از آنها گرفته می‌شد- به عنوان

اراضی اوزبری و پتبریک (پت باژیک) مشخص شده‌اند. در این اسناد به وجوهی که اشخاص معاف از مالیات مزبور می‌پرداخته‌اند و شاید اجاره اراضی شاهی نیز اشاره شده است (دیاکونوف، ۱۳۵۱: ۷۱). در واقع مالیات اصلی در این دوره مالیات ارضی بود که آن را به صورت نقدی یا جنسی دریافت می‌کردند. این مالیات‌ها اسامی گوناگون داشت و میزان آن بسته به نوع زمین و ناحیه‌ای که از آن مالیات دریافت می‌شد، متفاوت بود. در اسناد نسا به مالیات اوزبر یا اوزبری اشاره شده که با داوری از روی اسناد هخامنشی می‌دانیم که مالیات جنسی بوده و مستقیماً به خزانه شاه پرداخت می‌شد. اصطلاح دیگر در این اسناد پت باژیک یا پتبریک است که از دوره هخامنشی با آن آشنائیم و شامل پرداخت میوه، انگور، شراب و مانند آنها بوده است. از اسناد نسا چنین برمی‌آید که زمین‌هایی که از آنها این دو گونه مالیات دریافت می‌شد نه تنها املاک شاهی بلکه زمین‌های متعلق به شهربانان، زمین‌های روستایی و احتمالاً زمین‌هایی که بخشی از درآمدشان برای امور دینی هزینه می‌شد، را شامل می‌شد (بیوار، ۱۳۸۷: ۱۴۴). گونه سوم مالیات پاتسیک نام دارد و تاکستان‌های اطراف مهردادکرت که عمدتاً بنیادهای شاهی برای مقاصد دینی بودند به اجاره دائمی اشخاص داده می‌شد (پریخانیان، ۱۳۸۷: ۴۷). نکته مهم آن است که در نسا با توجه به متن سفال‌نوشته‌ها شراب حدود نود درصد مالیات دریافتی است.

۲- مشاغل و عناوین دولتی

با آنکه سفال‌نوشته‌ها ساده و به ظاهر بیانگر مضامین اقتصادی هستند، اما با دقت نظر در آنها در می‌یابیم که از ورای جملات فرمول‌وار، ساده، و مشابه آنها اطلاعاتی در خصوص مشاغل و عناوین دولتی قابل استخراج است. بر اساس سفال‌نوشته‌های نسا افراد زیادی که دارای سمت‌های دولتی بوده‌اند، در کار تحویل و دریافت مالیات دولتی نقش داشته‌اند و نام و عنوان شغلی آنها در این اسناد آمده است. این مشاغل و عناوین عبارتند از: شراب ساز یا رزکار (رزکار)، رزبان با پرورش دهنده انگور (رزبان)، مرزبان، اسپات یا فرمانده بزرگ سواره نظام (Asppat)، اسبار یا سواران (Asbār)، گنجور یا خزانه‌دار، دزپت یا فرمانده قلعه (Dizpat)، دبیر، مهروارت یا مهر و موم کننده (Muhrwāt)، می‌بر یا مدویر (Madubar)، قدح بر یا خویر (Xwaribar)، مامور وصول شراب، مامور جمع آوری شراب (Maduran)، حسابدار یا آمارکار (آمارکار)، مُغ یا آتورشپات (āturšpat) و ساتراپ ... از میان عناوین ذکر شده نام سوار در سفال‌نوشته گاورتیه نیز نوشته شده است (اشمیت، ۱۳۹۲: ۲۳۶). برخی از افراد علاوه بر نام و عنوان شغلی، نام شهر یا روستای محل سکونت‌شان نیز ذکر شده است. در میان مشاغل یاد شده در اسناد از دو دسته کارمند رده پایین به نام‌های می‌بر و قدح بر بسیار یاد شده و ظاهراً ایشان نقش مهمی در نظام مالیاتی ایفا می‌کردند. ژینیو قدح بر یا خویر را ساقی دانسته (Gignoux, 1999:134) و برخی او را پیشکار انبارهای سلطنتی تلقی کرده‌اند که دبیر انبار و مهر و موم کننده زیر نظر وی کار می‌کردند. کار اصلی او نظارت بر پخش شراب و مواد موجود در انبار برای پرداخت‌هایی همچون دستمزد، پاداش و غیره بوده است. وی اجازه خروج میزان مشخصی از شراب را از انبار صادر می‌کرد؛ سپس دبیر تاریخ و مقدار آن یا جزئیات لازم را بر روی قطعات سفال می‌نگاشت و با موجودی انبار کنترل می‌کرد. می‌بر نیز سهم شراب را از مالیات دهندگان دریافت و به انباردار تحویل می‌داد و دبیر نام وی را عموماً در کنار نام تاکستان و میزان شراب تحویلی را بر روی قطعات سفال می‌نگاشت (Brunner, 1987:134).

۳- مذهب

تاکنون بیش از ۴۰۰ نام کارمند و نام‌جا از متن سفال‌های نسا خوانده شده که بسیاری شامل اسامی ایزدان زردشتی همچون اهورامزدا، مهر، رشنو و ورثرغنه است (لوکونین، ۱۳۸۹: ۱۶۱). وجود این اسامی بر رواج زردشتی‌گری و اعتقاد به این دین حداقل در منطقه نسا و مناطق ۱۶ گانه پیرامون آن که در اسناد به آنها اشاره شده، دلالت دارد. همچنین به اعتقاد بویس این اسناد و مدارک کهن‌ترین شواهد برای کاربرد گاهشماری زردشتی به‌دست می‌دهند، ۲۰ قطعه سفال دارای اسامی ماه‌ها و روزها مطابق تقویم زردشتی هستند (بویس، ۱۳۸۷: ۷۳۶) به عنوان مثال سال ۱۷۶ (۷۲ ق. م)، ماه فروردین، روز سروش (هفدهم). در میان اسناد قرائت شده کهن‌ترین سفال‌نوشته دارای گاهنگاری زردشتی متعلق به سال ۸۹/۹۰ ق. م است. بر روی سفال‌نوشته‌های گسل افراز بم نام دیونیزوس خدای شراب و آبادانی یونان نگاشته شده است و می‌دانیم که این خدا در آثار هنری دوره اشکانی همچون گچبری‌های قلعه یزدگرد نیز ظاهر شده است.

سفال‌های نسا به وجود نهاد وقف گواهی می‌دهد زیرا بخش زیادی از تاکستان‌ها و دیگر املاک پیرامون مهردادکرت موقوفه‌هایی برای مقاصد خاص بودند و به خدماتی اختصاص داشتند که برای آرامش روان شاهان اشکانی همانند مهرداد (مهردادتکان)، گودرز (گوترزکان)، فریپت (فریپتیکان)، اردوان (ارتبانوکان) و دیگران انجام می‌گرفت. کشت دست کم برخی از این تاکستان‌ها به‌دست رزکاران صورت می‌گرفت که زمین‌ها را به اجاره دایمی گرفته و سالیانه اجاره‌های جنسی معینی به خزانه شاهی می‌پرداختند چرا که موقوفه‌های نسا موقوفه‌های شاهی بودند (پریخانیان، ۱۳۸۷: ۵۱). در سفال‌نوشته‌ها از سه اصطلاح ایرانی یعنی بَغ، مَگوش (روحانی، مجوس) و تورشت (نگهبان آتش) استفاده شده است. در سفال‌نوشته شماره ۲۰۸۵ از «Mtrdt. mgwŠh» به معنی «مهرداد ... مَغ» و در سفال‌نوشته شماره b۲۸۰ از آتورش پتی (تورشت) به معنای نگهبان آتش یاد شده که مقدار زیادی شراب به انبار شاهی تحویل می‌دهد (آلتهايم، ۱۳۸۸: ۱۴۲). نکته دیگری که از ورای نوشته‌های سفالینه‌های نسا قابل استخراج است، دریافت شراب از معابد (Diakonoff & Livshits, 2001:2) است که به اسامی نیایشگاه‌هایی همچون فره‌تاکان، نانا و نَستاکان در این منطقه برمی‌خوریم. برخی از اسامی مذهبی بر روی سفال‌نوشته‌های نسا عبارتند از: دین مزدک، بُخت، بَغْداتک، بغینک، بَغ، دینپچ و دین پاتک. شواهدی که در بالا ذکر شد شواهدی از دین زردشتی را آشکار می‌کنند. محققانی همچون بویس با استناد به این شواهد نظریه زردشتی بودن خاندان اشکانی را ارائه کرده‌اند (Boyce, 1986:541). بر روی یک قطعه سفال از آشور متنی خوانش نشده به خط آرامی (کالج، ۱۳۸۳: ۹۲) در کنار یک نقاشی بدست آمده که اجرای مراسم مذهبی توسط خانواده سلطنتی به نمایش درآمده است (تصویر ۲ ج). به احتمال متن در مورد افراد بلندپایه‌ای است که در حال انجام مراسم مذهبی هستند. مشابه این صحنه در نقاشی کونون در دورا اروپوس (گیرشمن، ۱۳۷۰: ۴۶) و نقش برجسته بلاش در بیستون قابل مشاهده است.

۴- نام‌جای‌ها و اسامی افراد

اسامی افراد در متن بیش از نود درصد سفال‌نوشته‌های اشکانی آمده است. خواه سفال‌نوشته حکم رسید کالا را داشته یا به عنوان نامه بین افراد رد و بدل شده است. در اسناد نسا در اسامی افراد و تاکستان‌ها، روستاها و مناطق بزرگتر نام ایزدان زردشتی، اسامی خاص ایرانی و نام شاهان اشکانی مشهود است. برخی از نام‌جای‌ها عبارتند از: مهردادتکان، فره‌تکان، ارتخشهرکان، ارتبانوکان و غیره. این نام‌ها در کنار تعداد زیادی اسامی ایرانی دیگر متعلق به کسانی است که در امر تحویل و دریافت کالاهای مختلف دخالت داشته‌اند. باید خاطر نشان ساخت که نام تیرداد و گودرز در اسناد نیپور و نام پاکور در اسناد ارک قلعه وجود دارد. یکی از مهمترین نام‌جای‌های آورده شده در اسناد نسا، نام مهردادکرت (میتردادتکرد) است که بسیار تکرار شده است.

۵- مسائل سیاسی

با کشف دو قطعه سفال‌نوشته از محوطه نسا ابهاماتی در خصوص تبار برخی از شاهان و به تخت نشستن یکی دیگر از ایشان روشن گردید. در ادامه به بررسی این دو سفال‌نوشته خواهیم پرداخت. متن سفال‌نوشته شماره ۱۷۶۰ نسا چنین است: «در سال ۱۵۷ از شاه ارشک، نواده فری‌پایت که پسر برادرزاده ارشک بود». سال مذکور در متن ۱۵۷ سلوکی مطابق با سال ۹۱ ق. م است و به این ترتیب پادشاهی که در این زمان بر اشکانیان حکم می‌راند مهرداد دوم (حدود ۷-۸۸ ق. م) یا گودرز یکم (۸۱-۹۸ ق. م) بوده که چون مهرداد واقعاً و گودرز احتمالاً نواده فری‌پایت بودند و از آنجایی که گودرز پسر برادرزاده ارشک یکم بود، این شخص با گودرز همخوانی دارد (بیوار، ۱۳۸۷: ۱۳۳؛ دیاکونوف، ۱۳۵۱: ۱۳۴؛ شیپمان، ۱۳۸۴: ۴۰). در واقع با کشف سفال‌نوشته بحث تبارشناسی نخستین شاهان اشکانی روشن شد. زیرا پیشتر در منابع کلاسیک همچون گزارش آریانوس از تیرداد به عنوان اشک دوم و جانشین اشک اول یاد شده که پس از مرگش اردوان جانشین وی گردیده است. کوشنکو با تکیه بر سفال‌نوشته فوق، نظرات پیشین درباره تیرداد را رد کرد. طبق نظر وی نام تیرداد در سفال‌نوشته نسا به عنوان برادر ارشک ذکر نشده و بنابراین وی هیچگاه شاه پارت نبوده است. در واقع این اسناد نظرات یوستینوس و استرابون مبنی بر واقعی بودن اشک به عنوان مؤسس دولت پارت و غیرواقعی بودن تیرداد را تأیید کردند. همچنین پیش از انتشار تبارشناسی نخستین اشکانیان بر اساس اسناد نسا می‌پنداشتند که اشک یکم پس از سلطنت درگذشت و اردوان پسر تیرداد و سپس فری‌پایت پسر

اردوان به قدرت رسیدند. این تبارشناسی که متکی بر گزارش آریانوس بوده چون نتوانسته وضعیت تاریخ تیرداد به عنوان شاه پارت را اثبات کند مورد انتقاد شدید قرار گرفت. بر اساس اسناد نسا با سلطنت اشک دوم، حکومت در شاخه فرزند بزرگتر دودمان قطع و قدرت در اختیار شاخه کوچکتر قرار گرفت. یعنی یکی از پسرعموهای اشک اول. از نام او اطلاعی در دست نیست. فری یاپت سومین شاه است که اسناد نسا آن را تایید کرده‌اند (ولسکی، ۱۳۸۶: ۷۸-۷۶). از نسا یک قطعه سفال به‌دست آمده که کتیبه آن به این شرح است: «سال ۱۷۰ پادشاه ارشک، نوه ...». با توجه به آنکه سال ذکر شده در کتیبه یعنی ۱۷۰ سلوکی با سال سلطنت سنتروک یا سناتروک یکسان است، می‌توان این متن را به زمان حکومت وی نسبت داد (دیاکونوف، ۱۳۵۱: ۱۳۶). همچنین در یک قطعه از نسا متنی به این شرح نوشته شده: «ارشک، شاه، پسر نوه ارشک، اختصاص داده EPHAS۲۰۰۰ جو». در اینجا با پادشاهی که نوه ارشک بوده سروکار داریم که می‌تواند فرهاد اول، اردوان اول یا مهرداد اول باشد. به دلیل اینکه این کتیبه فاقد تاریخ و یا مستندات دیگری است نمی‌توان دقیقاً شخص مورد اشاره را شناسایی نمود (Livshits, 2003).

نتیجه‌گیری

سفال‌نوشته در نیمه شرقی قلمرو اشکانیان (نسا، قومس، تورنگ تپه، ایگدی قلعه، کونیه قلعه، ارک قلعه قوشه تپه، قلعه نه‌بندان، تخچرآباد، گاور قلعه و گسل افراز بم) و در نیمه غربی (تل رضوان رامشیر، قلعه ضحاک، آشور، تپه سنجر، تونینیر، نیپور و دورا اروپوس) مورد استفاده بوده است. براساس شواهد موجود از قرن دوم ق. م با ظهور این منابع نوشتاری در تخته‌گاه و مراکز اولیه قدرت اشکانیان مواجه‌ایم و از قرن دوم ق. م در نسا به طور گسترده‌ای مورد استفاده قرار گرفته که در قرن اول ق. م با توجه به تاریخ‌های مندرج روی سفال‌ها به اوج می‌رسد. با جابجایی مراکز قدرت به غرب شاهنشاهی سفال‌نوشته در سیستم اداری و اقتصادی این مناطق به‌کار گرفته شده و تا اواخر قدرت‌نمایی اشکانیان در بین‌النهرین، سوریه و البته در شرق مورد استفاده قرار می‌گیرد. اشکانیان گسترده‌تر و بیشتر از هخامنشیان و سلوکیان سفال‌نوشته را به‌کار گرفته و به ساسانیان انتقال داده‌اند.

بررسی متون سفال‌نوشته‌ها نشان می‌دهد که در کل چهار کارکرد اسناد اقتصادی و مالی، وسیله‌ای برای آموزش کاتبان و تمرینات نوشتاری، فهرست افراد و خدایان احتمالاً نذری و در نهایت نامه برای تبادل اخبار بین افراد را می‌توان متصور شد. اسناد اقتصادی که بیشترین و متنوع‌ترین گروه را به خود اختصاص داده‌اند، به‌عنوان حواله یا رسید کالا، سند پرداخت دستمزد، فهرست سهم افراد و برچسب کالا کاربرد دارند. این اسناد بستگی به کوتاه یا مفصل بودن متن اطلاعاتی را در خصوص مسائل اقتصادی روزگار خود ارائه می‌کنند. مطالعه و بررسی محوطه‌های اشکانی که از آنها کشف شده، نشان می‌دهد که استفاده از سفال‌نوشته مختص بنایی خاص با کاربری ویژه‌ای نیست. این اسناد فقط در انبارها یا در بایگانی‌های مالی همچون انبارهای شراب نسای قدیم مورد استفاده نبوده و در بناهایی با کاربری دفاعی همانند دژ پارتی نیپور، قلعه نه‌بندان و بنای دفاعی تورنگ تپه و در فضاهایی با کاربری مذهبی (تالار اصلی قلعه ضحاک، تالار مدور نسا) به‌دست آمده است. ذکر این نکته هم ضروری است که در خصوص جزئیات کشف سفال‌نوشته و کاربری دقیق برخی از محوطه‌ها اطلاعات دقیق در دست نیست. تقریباً تمامی متون با جوهر سیاه رنگ بر روی سطوح داخلی یا خارجی قطعات نگاشته شده که ریشه در دوره هخامنشی دارد. متون موجود بر روی سفال‌نوشته‌های مکشوفه از تخچرآباد، قلعه نه‌بندان و گسل بم بر روی سطح خارجی آنها کنده شده است که این شیوه در دوره ایلامی نیز مورد استفاده قرار گرفته بود. در متن سفال‌نوشته‌ها اطلاعاتی درباره اجاره زمین، مدیریت، مالیات‌گیری، مذهب، نوع کالای مبادله شده، تقویم، نام‌جای‌ها، عناوین دولتی و نظام اداری، تاریخ جلوس و تبار برخی از شاهان وجود دارد.

کتاب نامه

۱. اسکندری، نصیر، مهری جواد، ۱۳۹۴، «قطعه سفالی از گورستان خانمان با نقشی شبیه خط الواح جیرفت»، پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس، سال ۵ و ۶، شماره ۱۰ و ۱۱: صص ۲۶۵-۲۶۶.
۲. آلتهایم، فرانس، ۱۳۸۸، نوشته‌هایی در باب تاریخ و فرهنگ اشکانیان، ترجمه هوشنگ صادقی، تهران: پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کشور.
۳. اشمیت، رودریگر، ۱۳۹۲، «مدارکی درباره زبان و نام‌های پارتی از عهد اشکانیان»، در مجموعه مقالات امپراطوری اشکانیان و اسناد و منابع آن، به کوشش یوزف ویزهوفر، ترجمه هوشنگ صادقی و دیگران، تهران: فرزانه روز، صص ۲۹۴-۲۲۳.
۴. بویس، مری، ۱۳۸۷، «نوشته‌ها و ادب اشکانی»، در تاریخ ایران کیمبریج (از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان)، به کوشش احسان یارشاطر، ترجمه حسن انوشه، جلد ۳، قسمت اول، تهران: امیرکبیر، صص ۷۵۴-۷۳۵.
۵. بیوار، ا. د. ه، ۱۳۸۷، «تاریخ سیاسی ایران در دوره اشکانیان»، در تاریخ ایران کیمبریج (از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان)، به کوشش احسان یارشاطر، ترجمه حسن انوشه، جلد ۳، قسمت دوم، تهران: امیرکبیر، صص ۱۹۷-۱۲۳.
۶. پریخانیان، ا، ۱۳۸۷، «جامعه و قانون ایرانی»، در تاریخ ایران کیمبریج (از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان)، به کوشش احسان یارشاطر، ترجمه حسن انوشه، جلد ۳، قسمت دوم، تهران: امیرکبیر، صص ۷۰-۱۱.
۷. حاکمی، علی، ۱۳۸۵، گزارش هشت فصل بررسی و کاوش در شهداد (دشت لوت) ۱۳۴۷-۱۳۵۴ شمسی، تهران: پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.
۸. حسینی، سید محسن، عباس باورسائی، رضا بهدادفرد، ۱۳۹۰، «گزارش مقدماتی گمانه‌زنی تعیین حریم تل رضوان رامشیر»، فصلنامه باستان‌شناسی ایران، سال ۱، شماره ۱: صص ۷۷-۶۵.
۹. دانا، محسن، علیرضا نصرآبادی، هادی شریفان، ۱۳۹۵، «قلعه نه‌بندان: شواهدی از دوره اشکانی در شرق ایران»، مطالعات باستان‌شناسی، دوره ۸، شماره ۱: صص ۳۷-۵۶.
۱۰. دانا، محسن، علی اصغر محمودی‌نسب، سیدرضا رافعی، میثم نیکزاد، ۱۳۹۷، «گزارش مقدماتی فصل سوم کاوش در تپه تخچرآباد بیرجند»، گزارش‌های شانزدهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران (مجموعه مقالات کوتاه ۱۳۹۶)، به کوشش ۱۱. روح الله شیرازی، تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری: صص ۱۸۴-۱۸۲.
۱۲. دیاکونوف، آی، ام، آ لیوشیتس، ۱۳۸۳، کتیبه‌های اشکانی نیسا (اسناد اقتصادی)، ترجمه شهرام حیدرآبادیان، تهران: کلام شبدا.
۱۳. دیاکونوف، م. م، ۱۳۵۱، اشکانیان، ترجمه کریم کشاورز، تهران: پیام.
۱۴. رضایی صدر، حمید، گلفام شریفی، ۱۳۹۶، «نامه عیلامی نو کشف شده از روستای مربچه شهرستان رامهرمز»، زبان‌ها و گویش‌های ایرانی (ویژه نامه فرهنگستان)، شماره ۸: ۸-۳.
۱۵. زارع، شهرام، ۱۳۸۴، «گزارشی از بررسی باستان‌شناسی محوطه گسل بم (افراز)»، باستان‌پژوهی، دوره جدید، سال ۱، شماره ۲: صص ۸۶-۸۱.
۱۶. زارع، شهرام، ۱۳۸۶، «آگاهی‌های نو از بم: چند سفال‌نشته یونانی»، باستان‌پژوهی، دوره جدید، سال ۲، شماره ۳، صص ۱۱۸-۱۱۹.
۱۷. شیپمان، کلاوس، ۱۳۸۴، مبانی تاریخ پارتیان، ترجمه هوشنگ صادقی، تهران: فرزانه روز.
۱۸. عسگری چاوردی، علیرضا، پیرفرانچسکو کالیری، ۱۳۸۶، «کاوش‌های باستان‌شناختی محوطه ۷۶ تنگ بلاغی پاسارگاد»، گزارش‌های باستان‌شناسی ۷، جلد ۴، تهران: پژوهشگاه باستان‌شناسی، صص ۸۸-۶۹.
۱۹. قاسمی، محسن، ۱۳۸۸، بررسی، مطالعه و تحلیل گچبری‌های اشکانی بنای قلعه ضحاک (استان آذربایجان شرقی)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه آزاد واحد ابهر (منتشر نشده).
۲۰. قندگر، جواد، حسین اسماعیلی، محمد رحمت پور، ۱۳۸۳، «کاوش‌های باستان‌شناختی قلعه اژدهاک» در مجموعه مقالات همایش بین‌المللی باستان‌شناسی ایران: حوزه شمال غرب، به کوشش مسعود آذرنوش، تهران: انتشارات میراث فرهنگی، صص ۲۲۸-۱۹۳.

۲۱. کالج، مالکوم، ۱۳۸۳، اشکانیان، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران: هیرمند.
۲۲. گیرشمن، رمان، ۱۳۷۰، هنر ایران در دوران پارت و ساسانی، ترجمه بهرام فره‌وشی، تهران: علمی و فرهنگی.
۲۳. لوکونین، ولادیمیر، گ، ۱۳۸۹، ایران، جلد ۲، ترجمه مسعود گلزاری و مهردخت وزیرپور کشمیری، تهران: کتابدار.
۲۴. محمدی نوسودی، صهیب، نازنین تمری، ۱۳۹۶، «داده‌های تاریخی در سفال‌نوشته‌های نسا»، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، شماره ۱۴، صص ۶۰-۷۸.
۲۵. مدوز، آندرو. ر، ۱۳۹۲، «سازمان شاهنشاهی هخامنشی» در امپراتوری فراموش شده، فرهنگ، تمدن و هنر هخامنشیان، به کوشش جان کرتیس و نایجل تالیس، ترجمه خشایار بهاری، تهران: فرزانه روز، صص ۴۳۰-۳۷۷.
۲۶. هویسه، فیلیپ، ۱۳۸۹، «ادبیات کتیبه‌ای در زبان‌های ایران باستان و میانه»، در تاریخ ادبیات فارسی، ج ۱۷ (پیوست اول)، به کوشش احسان یارشاطر، ترجمه سیروس نصرالله زاده، تهران: سخن، صص ۱۵۵-۱۱۱.
۲۷. ولسکی، یوزف، ۱۳۸۶، شاهنشاهی اشکانی، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران: ققنوس.
28. Bagnall, R, 2011, *Everyday Writing in the Greco Roman East*, California: University of California Press.
29. Bivar, A.D.H, 1970, "The First Parthian Ostrakon from Iran", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 1, pp. 63-6.
- _____, 1981, "The Second Parthian Ostrakon from Qumis", *Iran* XIX, pp.81-84.
30. Boucharlat, R. 2009. "Susa III the Achaemenid Period", *Encyclopedia Iranica Online*, www.Iranica .com
31. Boyce, M, 1986 , "Arsacids IV. Arsacid Religion", *Encyclopedia Iranica* 1, pp. 540-541.
32. Brunner, C, 1978, "Review of *Corpus Inscriptionum Iranicarum. Part II: Inscriptions of the Seleucid and Parthian Periods and of Eastern Iran and Central Asia. Vol. II: Parthian. Parthian Economic Documents from Nisa. Texts I* by I. M. Diakonoff, V. A. Livshits, D. N. Mackenzie", *Journal of the American Oriental Society* 9, pp.132-135.
33. Fuller, M, Bivar, A, 1996 , "Parthian Ostraca from the Syria Jazira", *Bulletin of the Asia Institute (Studies in Honor of Vladimir A. Livshits* 10. pp. 25-31.
34. Dara, M, Shirzadeh, G, Heydari, G, Khorablou, A, 2022 , "The Newly-Donated Urartian Inscription from Bastam by Rusa II", *Journal of Archaeological Studies* 30. PP. 19-36.
35. Diakonoff, I, Livshits, V, 2001, *Parthian Economic from Nisa, Texts I. Corpus Inscriptionum Iranicarum. Part II: Inscriptions of the Seleucid and Parthian Periods and of Eastern Iran and Central Asia. Vol. II: Parthian*, D.N, Mackenzie, V, Bader and Sims- Williams (eds.), BAS printed Limited.
36. Gignoux, P, 1999 , "Matériaux pour une histoire du vin dans l'Iran Ancien", In. R, Gyselen & M. S, Zuppe, *Matériaux pour l'histoire économique du monde Iranien (Cahiers de Studia Iranica 21)* , Paris, 35-50.
37. Harmatta, J, (1984) , "Mithridates I and the Rise of the Parthian Writing System," *AAASH* 29, pp. 219-25.
38. Keall, E.J, 1970 , *The Significance of Late Parthian Nippur*, Unpublished Ph.D. Dissertation, University of Michigan.
39. Livshits, V. L, 2003 , "Three New Ostraca Documents from Old Nisa", In: Ērān ud Anērān: *Studies presented to Boris Ilich Marshak on the Occasion of His 70th Birthday*. www.Transoxiana.org.
40. Livshits, V.A, Nikitin A.B, 1994, "Parthian and Middle Persian Documents from South Turkmenistan. A survey", *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 1:3, pp.312-323.
41. Morano, E. 2013 , "On Some Recently Found Ostraca from Old Nisa", In S. Tokhtasev & P. Lurje (eds.), *Commentationes Iranicae. Vladimiro f. Aaron Livschits nonagenario donum natalicium*, St. Petersburg: Nestor-Historia, pp. 111-117.
42. Neyestani, J, Shafii, S, Sabetraftar, K,(2008 "A Study on the Climate of Northern Khorasan Based on Nisa Inscribed Pottery (Ostraka) of First and Second Centuries BC", *Name- ye Pazhuhesgah* 22&23, pp. 83-90.
43. Rapin, C, 1983 , "Les Inscriptions Economiques de la Tresorie Hellenistique d'Ai Khanoum (Afghanistan)", *BCH* 107, pp. 315-372.
44. Shaked, S, 1994 , "Two Parthian Ostraca from Nippur", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 57(1) , In Honour of J. E. Wansbrough, pp. 208-212.
45. Sherwin-White, Su. M, 1982 , "A Greek Ostrakon from Babylon of the Early Third Century B.C.", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 47, pp.51-70.
46. Tafazzoli, A, 1993 , "Correspondence I. In Pre-Islamic Persia", *Encyclopedia Iranica* VI (3) , pp. 287-290.